

а які – додатковими, чим фактично допускається можливість одночасного застосування кількох основних покарань за один злочин».

Підсумовуючи викладене слід зазначити, що, на нашу думку, якісний рівень законотворення у галузі кримінального права важко визнати належним. Станом на лютий 2006 р. прийняті та набрали чинності 27 законів України, якими коригуються положення КК: його доповнено 9 статтями, виключено 2 статті, а змінено – 31. На жаль, значна частина новел є дискусійними або недостатньо обґрунтованими. У цьому контексті дедалі загострюється потреба у прийнятті закону «про закони». Відповідний проект знаходиться на розгляді у Верховній Раді України з листопада 1997 р. Одним із основних етапів законодавчої діяльності у ньому передбачена наукова експертиза законопроектів. Однак зобов'язати народних обранців враховувати надбання юридичної науки, зокрема кримінально-правової, на законодавчому рівні неможливо. Залишається сподіватися на їхню добру волю та підвищення рівня правосвідомості.

Література:

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за втручання в роботу мереж електров'язку: Закон України від 5 червня 2003 р. № 908-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 320.
2. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України: Закон України від 23 грудня 2003 р. № 2289-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6. – Ст. 139.
3. Азаров Д. Нові зміни до розділу XVI Особливої частини Кримінального кодексу України – нові проблеми // Юридичний вісник України. Інформаційно-правовий банк. – 2005. – № 502 (12). – 12–18 лютого.
4. Музика А.А., Азаров Д.С. Законодавство України про відповідальність за «комп'ютерні» злочини: науково-практичний коментар і шляхи вдосконалення. – К.: Вид. Паливода А.В., 2005. – 120 с.
5. Про внесення змін до Закону України «Про захист інформації в автоматизованих системах»: Закон України від 31 травня 2005 р. № 2594-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 26. – Ст. 347.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ НЕРІВНОЦІННОСТІ УМОВ ДО ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ЧЕРЕЗ НЕОБЕРЕЖНІСТЬ

С.Р. Базіров, доцент кафедри кримінального права Гуманітарного університету «ЗІДМУ», кандидат юридичних наук (м. Запоріжжя)

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. Обо-

в'язковою ознакою об'єктивної сторони матеріальних складів злочинів є причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю) і суспільно небезпечними наслідками.

Водночас варто мати на увазі, що питання про кримінально-правове значення причинного зв'язку розв'язане юридичною наукою на рівні аксіоми (відсутність причинного зв'язку унеможливорює притягнення до кримінальної відповідальності), однак питання про онтологічні і гносеологічні характеристики причинного зв'язку, кримінально-правові атрибути процесу заподіяння усе ще перебуває в процесі активного обговорення. Незважаючи на те, що проблема причинного зв'язку активно дискутується в науці кримінального права понад 200 років, уніфікованого розуміння немає і дотепер.

Огляд кримінально-правової літератури доводить, що в останніх фундаментальних виданнях зазначеної проблематики – монографічні праці В.Б. Малініна [1], Н.М. Ярмиш [2], А.А. Тер-Акопова [3] – питання про причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність, не було основним предметом дослідження; науковці торкалися його лише побічно. Останніми публікаціями з названої проблематики є наукові статті П.С. Дагеля [4], В.А. Нерсисяна [5], а також авторів, які вивчали особливості певних різновидів необережних злочинів, зокрема, В.І. Борисова [6], М.С. Романова [7], В.А. Мисливий [8].

У цих працях в узагальненому вигляді названі деякі ускладнення перебігу причинного зв'язку в необережних злочинах. Проте у згаданих публікаціях з приводу особливостей встановлення причинного зв'язку в необережних злочинах автори не приділили належної уваги вивченню питання про теоретичні засади цього процесу.

З огляду на це, метою статті є привернення уваги науковців до потенційно корисного, на нашу думку, напряму дослідження причинного зв'язку, який дозволить оптимізувати теорію і судову практику.

Будучи надзвичайно важливим і болючим для юристів питанням – йдеться про об'єктивну складову підстави кримінальної відповідальності – встановлення причинного зв'язку між діянням особи і суспільно небезпечним результатом, що настав, здійснюється на підставі дотримання суб'єктом встановлення певної теоретичної позиції.

За більш як двохсотлітню історію активного обговорення проблеми причинного зв'язку, у науці кримінального права склалося безліч теорій встановлення й оцінки каузальної залежності діяння і наслідку. Показовим у цьому розумінні є міркування М.С. Грінберга про те, що М.Д. Сергієвський у праці «Про значення причинного зв'язку в кримінальному праві» (1880 р.) проаналізував 12 основних кримінально-правових концепцій причинності, викладених лише у новітній літературі (з 1836 по

1880 рр.), зупиняючись при цьому й на другорядних концепціях, а також і на більш ранніх точках зору [9]. Загальна кількість їх достовірно не відома, оскільки багато концепцій являють собою розвиток і незначну модифікацію викладених раніше позицій. Фундатори нових теорій запозичують у представників інших позицій апробовані часом критерії: з одного боку, у цьому виявляються обов'язкові для науки наступність поглядів і прирощення наукових знань, проте, з іншого боку, виникає ускладнення і без того вкрай запутаного питання.

Дослідники проблеми причинного зв'язку в кримінальному праві неодноразово розпочинали спроби якимось узагальнити і систематизовано викласти основні теорії. Утім і в цих спробах узагальнення відсутні уніфіковані уявлення.

Так, М.С. Таганцев вважав, що обмеження відповідальності можна ґрунтувати на *суб'єктивних* або на *об'єктивних* властивостях діяння. Стосовно перших обмеження може полягати в усвідомленні особи про вплив сторонніх сил, чи, що більш слушно, у чеканні їхнього сприяння. Якщо вважати умовою повного інкримінування уявлення суб'єктом діяння усього, що відбулося, у тому вигляді, в якому воно було в дійсності, то, ймовірно, неможливо допустити такого ставлення в вину у більшості злочинів. Чи багато знайдемо випадків, у яких таке знання всіх обставин вчинення було б доступно для діючого? Отже, підстави розмежування потрібно шукати в об'єктивних умовах діяння й удатися до системи трохи більш складної, але єдино придатної і для теоретичного, і для практичного вирішення різних випадків ставлення в вину [10]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що М.С. Таганцев розподіляв усі теорії причинного зв'язку на дві великі групи: у першій групі обмеження каузального ланцюга здійснюється за суб'єктивними ознаками, у другій – за об'єктивними.

М.Д. Сергієвський наводить власну класифікацію цих теорій, об'єднуючи їх у чотири великі групи: група «А» – Теорії загального причинного зв'язку, «Б» – Теорії розмежування причини і приводу, «В» – Теорії розподілу засобів на злочинні та незлочинні і «Г» – Теорії рівноваги [11].

Т.В. Церетелі, наукова діяльність якої припала на період, ускладнений ідеологічним тиском, змушена була розподілити теорії причинного зв'язку на «буржуазні» і «радянські», за якими нескладно побачити розподіл на закордонні і вітчизняні. До «буржуазних» теорій Т.В. Церетелі віднесла теорію еквівалентності, теорію адекватного причинного зв'язку, теорію «найближчої» причини англо-американської системи права і теорію нерівноцінності умов. Група «радянських» теорій містить у собі теорію необхідного заподіяння (та її варіанти), теорію ступеня заподіяння, теорію безпосереднього причинного зв'язку [12].

В.Б. Малінін виокремлює чотири великі групи теорій: 1) спеціально-правові; 2) теорії розмежування причин і умов, або нерівноцінності причин; 3) імовірнісні теорії; 4) об'єктивні теорії причинного зв'язку [13].

Кожен з дослідників запропонував оригінальну, але водночас і дискусійну класифікацію основних теорій причинного зв'язку. І якщо класифікації М.С. Таганцева, М.Д. Сергієвського і Т.В. Церетелі можна прийняти з певними застереженнями, то узагальнення теорій, запропоноване В.Б. Малініним, залишає багато питань.

По-перше, В.Б. Малінін дуже спірно, на наш погляд, іменує своє узагальнення теорій «класифікацією». З філософії і методології науки відомо, що класифікація – це особливий спосіб розподілу понять, при якому підставою розподілу обирають ознаки, істотні для відповідних предметів. Ці ознаки іменуються критерієм класифікації, що є статичним і не може бути змінений до закінчення процесу класифікації. Лише в цьому випадку класифікація виявляє істотну подібність і розходження між предметами і має пізнавальне значення. Наприклад, здійснюючи розподіл теорій причинного зв'язку, М.С. Таганцев як чіткий критерій класифікації застосував обмеження відповідальності за суб'єктивними (перша класифікаційна група) чи об'єктивними (друга група) ознаками. Т.В. Церетелі також здійснила (хоча і дуже ідеологізовану) класифікацію залежно від належності автора теорій причинного зв'язку до того чи іншого державно-політичного утворення (буржуазні і радянські). Розглянувши чотири групи теорій, запропоновані В.Б. Малініним, дуже важко віднайти загальний і чіткий критерій їхньої класифікації.

По-друге, найменування деяких груп теорій і їхній зміст явно суперечать усталеним уявленням про сутність окремих теорій причинного зв'язку в кримінальному праві. Так, четверта група теорій має найменування «об'єктивні теорії причинного зв'язку», що створює враження, начебто теорії інших груп позбавлені об'єктивного характеру і мають на собі печатку суб'єктивізму. При цьому друга група – теорії розмежування причин і умов або нерівноцінності причин – також містить у собі об'єктивні теорії причинного зв'язку. Розмежування причин і умов явища – винятково об'єктивний спосіб обмеження довжини причинного ланцюга. Прихильники теорій нерівноцінності причин (або, за термінологією Т.В. Церетелі, теорій нерівноцінності умов) також пропонують шукати критерій обмеження причинного зв'язку в об'єктивних ознаках вчиненого.

Вищевикладене свідчить про необхідність подальших наукових пошуків у напрямку класифікації теорій причинного зв'язку в кримінальному праві і співставленню їхнього наукового і практичного потенціалу. Однак це завдання не може бути вирішене в межах цієї статті і потребує додаткового дослідження. Ми намагалися акцентувати увагу на складності питання, а

також привернути увагу науковців до однієї групи теорій причинного зв'язку, яку визнають і включають до своїх класифікацій майже всі дослідники. М.Д. Сергієвський іменує цю групу «теорії розмежування причини і приводу»; Т.В. Церетелі називає «теоріями нерівноцінності умов»; В.Б. Малінін виокремлює «теорії нерівноцінності причин».

До появи теорій нерівноцінності умов довгий час у науці кримінального права користувалися теорією еквівалентності чи теорією рівноцінності умов. Ця концепція являє собою повну протилежність теорії нерівноцінності умов. Для кращого розуміння сутності теорії нерівноцінності умов спочатку необхідно розглянути основні положення теорії еквівалентності, а потім здійснити їхнє розмежування.

Філософськими підвалинами теорії рівноцінності умов були положення англійської позитивної філософії. Відповідно до основних принципів вчення про причинний зв'язок, що розвивається англійськими позитивістами, поняття причини ґрунтується на нашому досвіді; при цьому досвід розуміється в суб'єктивному сенсі. Дійсною причиною явища необхідно вважати лише те, що неодмінно йому передуює, тому що в низці попередніх можуть знаходитися і такі явища, відсутність, яких не перешкодить відбутися наслідку. Причиною варто визнати такий збіг умов, з якого певне явище неодмінно і безумовно випливає. При цьому кожна окрема умова є однаково необхідною для виникнення наступного явища. З цього положення слідує висновок про те, що між умовами немає каузальних розбіжностей – вони всі рівні (еквівалентні). Наведене формулювання поняття причини лягло у підґрунтя так званої теорії еквівалентності умов у кримінальному праві.

На думку німецького криміналіста XIX ст. Круга (Krug, Коментар до Саксонського кримінального укладення 1855 р.), немає підстав здійснювати розмежування між результатами найближчими і віддаленими. «Стосовно причинного зв'язку, треба зазначити, що він поширюється на всі сили природи, приведені до руху дією людини, байдуже, чи відбулося це опосередковано чи безпосередньо», – пише Круг [14]. Тобто будь-яка дія особи, що є однією з умов наслідку, є водночас і його причиною.

У тезі Круга про те, що будь-яка дія особи, яка є однією з умов наслідку, є водночас і його причиною, ми вбачаємо підвалини теорії причинного зв'язку, відомої як теорія рівноцінності умов чи теорія еквівалентності. Тому ми згодні з В.Б. Малініним, який зазначив про неточність точки зору Т.В. Церетелі: вона вважала засновником теорії еквівалентності М. Бурі [15]. Праці М. Бурі, присвячені причинному зв'язку у кримінальному праві, з'явилися через 15 років після публікації творів Круга.

Теорія рівноцінності умов викликала принципові заперечення в російській кримінально-правовій науці XIX ст. «Теорія ототожнення кожної окремої умови з причиною призводить до визнання безмежної причинності,

а тому видається невизначеною», – зазначав М.С. Таганцев [16]. От, наприклад, критичні міркування М.Д. Сергієвського щодо цієї теорії: «Причиною смерті особи, яка, наприклад, вмерла від застуди, буде і кравець, який зшив їй холодне плаття, і слуга, який помилково запевняв її, що погода тепла, і візник, який занадто повільно віз її по вулицях міста в морозний день, і, нарешті, вона сама, оскільки одягнула холодне плаття у лютий мороз» [17].

Отже, теорія еквівалентності надзвичайно розширювала межі кримінальної відповідальності суб'єкта. З її допомогою можна було обґрунтувати відповідальність за найменше сприяння настанню суспільно небезпечного результату, що не могло задовольнити кримінально-правову доктрину.

У 1836–1840 рр. виданий твір Людена «Засади загальної частини німецького кримінального права (Luden. Abhandlungen aus dem gemeinen deutschen Strafrecht)». Усвідомлюючи, що особі можуть ставитися в вину далеко не всі наслідки її діяльності, Люден, на наш погляд, дійшов важливого висновку. Вчений зауважує таке: «Якщо причина того, що діяльність особи надає рух останнім причинам, перебуває не в самій особі, а в обставинах, що не залежать від неї (так, що якби не було цих обставин у наявності, то не відбувся б рух причин), то ці обставини і повинні бути визнані причиною явища, а не діяльністю особи. У цьому випадку, хоча без діяльності особи явище не виникне, проте дії особи не можуть бути визнані причиною, тому вона повинна бути вільною від будь-якої відповідальності» [18]. Тобто Люден обґрунтовує точку зору, відповідно до якої необхідно розрізняти причину явища і його привід. Пошук підстав для розмежування причини і приводу в діяльності особи й у ступені самостійності сил, що приєднуються, свідчать про принципово правильне розуміння вченим причинного зв'язку як об'єктивної категорії. Люден є засновником групи теорій, названих згодом М.Д. Сергієвським теоріями розмежування причини і приводу, чи теоріями нерівноцінності умов. Останнє найменування з'явилося в науці кримінального права пізніше, у XX сторіччі.

Погляди М.С. Таганцева з приводу значення причинного зв'язку в кримінальному праві вирізняються повнотою і системністю, що надає право розглядати їх як самостійну теорію причинного зв'язку. М.Д. Сергієвський відносить теорію М.С. Таганцева до теорій розмежування причини і приводу; Т.В. Церетелі розглядає її як теорію, що визнає нерівноцінність умов для виникнення результату. На нашу думку, Т.В. Церетелі використовує лише іншу термінологію, а виокремлення теорій нерівноцінності умов за сутністю збігається з групою теорій розмежування причини і приводу в класифікації, запропонованій М.Д. Сергієвським. Відзначаючи, що теорії нерівноцінності умов мають «лише одиничних прихильників, не залишили помітного сліду в буржуазній кримінально-правовій науці і не вплинули на судову практику буржуазних країн» [19], Т.В. Церетелі, очевидно, припус-

кається неточності: до прихильників цієї групи теорій належить значна кількість дослідників – це і Люден, і Шварце, і Пфіцер, і Таганцев. За поширеністю теорії «розмежування причини і приводу» М.Д. Сергієвський розташовує на другому місці після теорій «загального причинного зв'язку».

М.С. Таганцев одним з перших у російській кримінально-правовій літературі вказав на недоліки теорії рівноцінності умов (чи теорії еквівалентності), відзначивши, що теорія ставлення у вину всіх результатів, стосовно яких дія особи виявилася однією з умов, хоча і дуже віддалених, видається неспроможною. Він запропонував такі положення, що складають у сукупності сутність теорії М.С. Таганцева.

Визнати за діянням особи значення причини можна лише в тому разі, коли воно настільки полегшило успіх сил, що приєдналися, що їхня незалежність є удаваною, а не дійсною [20]. Якщо ж ступінь сприяння незначний, то привідні сили мають самостійний характер, а це перериває причинний зв'язок між діяльністю особи і результатом, що настав. Проте позиція М.С. Таганцева не була бездоганною. Т.В. Церетелі справедливо зауважує: «Як визначити перевагу чи відносну незначність вчинку в порівнянні із силами, що приєдналися? Таганцев у самому відповідальному місці не зміг виставити жодних об'єктивних критеріїв і надав вирішення цього питання в кожному окремому випадку судді» [21]. Водночас Т.В. Церетелі зазначає, що незважаючи на дискусійність деяких аспектів теорії М.С. Таганцева, визнання нерівноцінності факторів, що завдають шкоди, з погляду практичних потреб кримінального права все ж свідчить про те, що він усвідомив, у якому напрямку мають бути прикладені зусилля криміналістів при розв'язанні цієї проблеми. Однак із теорії М.С. Таганцева незрозуміло, як треба обґрунтувати принцип нерівноцінності каузальних факторів, і яким чином цей принцип має бути використаний при встановленні причинного зв'язку.

У кримінально-правовій доктрині радянської доби теорію еквівалентності також не підтримали. Навпаки, подальший розвиток теорії причинного зв'язку в кримінальному праві відбувався у межах модифікацій теорії нерівноцінності умов. Зокрема, А.Н. Трайнін виступив з положенням про те, що як причини у кримінальному праві розглядають не кожну умову, яка передувала настанню результату і цей результат визначила, а лише дію (або бездіяльність) особи, при цьому дію в кримінально-правовому розумінні, як активний вольовий акт. Як кримінально-правовий наслідок може розглядатися не будь-який результат, а лише суспільно небезпечний результат. «Дія, що завдає результат, – вважав А.Н. Трайнін, – не є однорідною, вона може завдавати результат різною мірою, вона може бути головною, провідною причиною, і може бути причиною менш значущою, другорядною. Таким чином, і причинність може мати свої ступені» [22]. На його думку,

будь-який елемент складу злочину, передбаченого законом, може бути виражений у більшому чи меншому ступені. Оскільки кримінальне право ґрунтується на врахуванні реальної суспільної небезпеки кожного діяння, то зниження одного з елементів складу злочину до незначного рівня здатне позбавити склад злочину кримінально-правового значення. Вихідне положення теорії ступеня заподіяння ілюструється таким висловом А.Н. Трайніна: «Причинний зв'язок, як елемент складу, природно, не утворює виключення; тому доведення дії, що завдає результат, до ледь вловимого рівня неминуче ставить відповідний склад «під удар» [23].

З ідеї нерівноцінності умов виходить і Т.В. Церетелі. Водночас багато криміналістів не погоджуються з Т.В. Церетелі, яка критикувала теорію «ступеня заподіяння» А.Н. Трайніна. На їхню думку, А.Н. Трайнін був правий. Коли наслідок виникає в об'єктивному світі через вплив не однієї, а цілої низки причин (множинність причин), не можна стверджувати, що наслідок є проявом лише однієї з них. В подібних ситуаціях цілком може йти-ся про ступінь заподіяння. «Не випадково, – пишуть М.П. Карпушин і В.І. Курляндський, – Т.В. Церетелі сама вживає, власне кажучи, однозначний термін «ступінь сирияння» настанню шкідливого результату, за яким неважко побачити ступінь заподіяння злочинного результату» [24].

Принцип нерівноцінності умов сприйнятий експертною практикою, наприклад, у справах про автотранспортні злочини. Його використали під час спроб диференціації порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту залежно від їхньої каузальної ролі; це питання докладно розглянуто М.С. Романовим [25]. З'ясування того, хто і якою поведінкою порушив правила безпеки і створив аварійну обстановку, означає встановлення причинного зв'язку у досліджуваній пригоді. Однак проблема полягає в тому, що нерідко зі створенням аварійної ситуації причинно пов'язана поведінка (порушення правил безпеки) всіх її учасників. При цьому аналіз дорожньо-транспортних пригод свідчить, що дії їхніх учасників відрізняються за своєю роллю в створенні аварійної обстановки.

Отже, принципове положення теорії нерівноцінності умов – різна каузальна потепція (або «зарядженість») необхідних умов, знаючи і використовуючи яку, можна обґрунтувати відповідний ступінь сприяння тієї чи іншої умови настанню злочинного результату. Не кожна необхідна умова може бути визнана причиною суспільно небезпечного наслідку, що настав. На нашу думку, законодавець інтуїтивно вже почав реалізовувати ідею про нерівноцінність умов. Йдеться про склади злочинів, розраховані на безпосереднє заподіяння шкоди, і такі склади злочинів, що орієнтовані на створення умов для настання результату, статті 197, 264 КК України й інші.

Спираючись на досягнення філософії та логіки, зазначимо, що певне явище (процес) матеріальної дійсності настає (відбувається) тоді, коли для

цього є необхідні і достатні умови. Необхідною визнається умова, без якої явище не настає, а достатньою – така необхідна умова, за якої явище має місце.

Виходячи з викладеного, для оптимізації юридичної практики і узгодження її з доктриною, а також для відмежування безпосереднього заподіяння шкоди від створення умов її заподіяння (або причинного зв'язку від зумовлюючого) у злочинах, що вчиняються через необережність, ми запропонуємо використовувати таку класифікацію порушень правил безпеки:

1) порушення правил, що є *формальним* (соціальний зв'язок не розривається, небезпека для основного об'єкта кримінально-правової охорони не створюється); кримінальна відповідальність виключається через відсутність будь-якого зв'язку зі шкідливим наслідком;

2) порушення правил, що *сприяє настанню наслідку* (необхідна, але не достатня умова; соціальний зв'язок розривається, небезпека для основного об'єкта створюється, але реалізується за рахунок приєднання інших факторів, що сприяють заподіяння шкоди): створення умов для заподіяння шкоди (зумовлюючий зв'язок). Кримінальна відповідальність повинна бути встановлена у вигляді привілейованого складу злочину (зараз такими злочинами є суспільно небезпечні діяння, передбачені статтями 197, 264, 320 КК України);

3) порушення правил, що породжує наслідок (умова і необхідна, і достатня; соціальний зв'язок розривається, небезпека для основного об'єкта створюється і реалізується поведінкою одного суб'єкта без присудження інших факторів, що сприяють заподіяння шкоди): *причинний зв'язок*. Кримінальна відповідальність настає на загальних підставах і встановлюється у вигляді основного (або кваліфікованого) складу злочину.

На цій підставі можна здійснити диференціацію порушень правил безпеки і, таким чином, втілити у кримінально-правову матерію і юридичну практику довго виношувану ідею нерівноцінності умов заподіяння шкоди.

Література:

1. Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – 316 с.
2. Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ). – Харьков: Право, 2003. – 512 с.
3. Тер-Акопов А.А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. – М.: ЮРКНИГА, 2003. – С. 8–9.
4. Дагель П.С. Причинная связь в преступлениях, совершаемых по неосторожности // Вопросы борьбы с преступностью: Сб. ст. – М.: Юрид. лит., 1981. – Вып. 34. – С. 28–38.
5. Перессеян В.А. Особенности установления причинной связи в составах преступлений, совершенных по неосторожности // Уголовное право. – 2000. – № 3. – С. 31–34.

6. Борисов В.И. Причинная связь при преступном нарушении правил безопасности социалистического производства // Проблемы социалистической законности. – Харьков: ХарЮОИ, 1982. – Вып. 9. – С. 118–125.
7. Романов Н.С. Вопросы исследования причинной связи судебной автотехнической экспертизой. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – 60 с.
8. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. – Д.: Юрид. акад. МВС України, 2004. – 380 с.
9. Гринберг М.С. Случайные (вероятностные) процессы и уголовное право // Советское государство и право. – 1986. – № 1. – С. 131.
10. Таганцев Н.С. Курс лекций по русскому уголовному праву. Часть Общая. – С.П., 1878. – Книга 2: Учение о преступлении. – С. 309.
11. Сергеевский Н.Д. О значении причинной связи в уголовном праве. – Ярославль, 1880. – Ч. I, II. – 369 с.
12. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – 382 с.
13. Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – 316 с.
14. Krug. Commentar zu dem Strafgesetzbuch für das Königreich Sachsen. – 1855. – С. 62 / Наведено за працею: Сергеевский Н.Д. О значении причинной связи в уголовном праве. – Ярославль, 1880. – Ч. I, II.
15. Малинин В.Б. Причинная связь в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 30.
16. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции. – Тула: Автограф, 2001. – Т. I. – С. 519.
17. Сергеевский Н.Д. О значении причинной связи в уголовном праве. – Ярославль, 1880. – Ч. I, II. – С. 38–39.
18. Luden. Abhandlungen aus dem gemeinen deutschen Strafrecht. – I. 1836, II. 1840. – С. 291–292 / Наведено за працею: Сергеевский Н.Д. О значении причинной связи в уголовном праве. – Ярославль, 1880. – Ч. I, II.
19. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 104.
20. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции. – Тула: Автограф, 2001. – Т. I. – С. 526.
21. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 106.
22. Трайнин А.Н. Вопрос о причинной связи в социалистическом уголовном праве // Советское государство и право. – 1951. – № 5. – С. 31.
23. Там само. – С. 32.
24. Карпушин М.П., Курляндский В.И. Уголовная ответственность и состав преступления. – М.: Юрид. лит, 1974. – С. 58.
25. Романов М.С. Диференція порушень правил безпеки дорожнього руху // Радянське право. – 1983. – № 12. – С. 39–41.